

Preudarnost kot metoda soočanja s političnim

Filip Draženović

Uvod

Namen prispevka je predstaviti pojem preudarnost in se osredotočiti na metode, ki so z njim povezane. Temeljni vprašanja bosta, kako se soočiti z nestabilnim in spremenljivim ter kakšen pristop velja pri tem ubrati. Prvi del bo namenjen predstavitvi razmislekov o preudarnosti ter poudarjanju izkušenj v povezavi z njo, v drugem delu pa bom predstavil Machiavellijevo metodo, ki je zaznamovala razmislek o političnem v zgodnjem novem veku. Preudarnost predstavlja ključ za reševanje problemov, povezanih s specifičnimi situacijami, pri čemer je temeljna praktičnost, ki jo moramo razlikovati od splošnega znanja, modrosti. Preudarnost je v imaginariju predmoderne sodila med štiri glavne kreposti. Poleg nje mednje štejemo še pravičnost, pogum in zmernost. Pogosto je bila poseobljena kot ženska, katere atributa sta ogledalo in kača, ali v paru z Justicijo, rimsko boginjo pravičnosti.

Izhodiščno vprašanje je način pridobivanja znanja. Po novoveškem prepričanju znanje lahko pridobimo na dva načina: bodisi izhajamo od »vzrokov in maksim« k »učinkom in posledicam«, kot v matematiki, ali obratno, z učinkov in posledic spoznavamo vzroke in maksime, kot v naravni filozofiji, medicini, pravu, morali, politiki ..., pri čemer smo soočeni z dvojico indukcija in dedukcija. Namen bo pokazati, da je predmoderna politika uporabljala oba načina; četudi je bil drugi način običajnejši, je politik pri aplikaciji prvega načina

moral paziti na okoliščine uporabe zapovedi, saj v primerljivih primerih ne veljajo vedno enaka pravila ali maksime.¹

1 Oris preudarnosti

Aristotel je v šesti knjigi *Nikomahovi etiki* (5; 8–13) obširno obravnaval *phrónesis* oz. preudarnost, kjer je ločil med javno in zasebno.² Naš razmislek bo osredotočen na prvo. Aristotel poudari, da se je nemogoče odločiti za nekaj preteklega – preudarja se le o možnih oz. prihodnjih stvareh, torej o tistem, kar je moč spremeniti (NE VI. 8 1141b). To je poglobljena lastnost preudarnega posameznika. Da bi lažje utemeljil svoj razmislek vpelje »moža izkustva«,³ nekakšen tipski lik, in nadaljuje, da se »pametnost odraža v dejanjih, zato je zanj potrebno oboje ali morda poznavanje posameznosti še bolj kot poznavanje splošnega« (NE VI. 8 1141b).⁴ Aristotel trdi, da je najboljša metoda za prepoznavanje preudarnosti opazovanje vedenja modre osebe. V besedilu ločuje med pametnostjo v zakonodaji (ta nakazuje smer) in tisto v konkretnih posameznostih (izvajanje dejanj in dajanje neposrednih nasvetov). Samo k slednji lahko prištejemo politike, ki imajo status nekakšnih rokodelcev, saj proizvodnje ni namenjeno samemu sebi (NE VI. 2). Ključni poudarek je, da pametnost ni znanje, ampak poudarja tisto, kar je potrebno narediti (NE VI. 9)⁵ – »raziskuje to, kar je za človeka pravično, pošteno in dobro« (NE VI. 13), pri čemer je odločilno zadržanje človeka (*hexis meta logou* NE VI. 5, 1140b 4–6), ki je pogojeno z vrlino.⁶ Vrlina nakaže pravi smoter, pametnost pa pot do njega, s čimer Aristotel preudarnost usmeri v področje krepostnega, v skladu s premiso, da modrost ustvarja srečnost: ni mogoče biti dober brez pametnosti

1 Tu se moramo soočiti z opozicijo med metodo za urejanje že znanega in tisto za odkrivanje novega. O renesančnem dojetju metode glej Gilbert 1960.

2 Pri prevajanju *phronesis* oz. *prudentia* sem se odločil za prevod preudarnost. Drugi možni prevodi so pametnost, praktična modrost.

3 Preudarnež pa ni mladenič, ampak starec, saj mladi nimajo izkušenj. To bo ohranil tudi Cicero, ki mladino imenuje *imprudentes* (Cape 2003, 39).

4 V nadaljevanju Aristotel uvede pojem bistrost (*deinotes*) oz. prodornost, ki ni identična s pametnostjo, slednja je namreč zapovedovalna, medtem ko je bistrost ocenjevalna (NE VI. 11) in je moralno indiferentna.

5 Razum se ukvarja z definicijami (logika) – »pametnost pa s tistimi skrajnimi mejami, ki jih ni mogoče doseči s pomočjo znanosti, ampak le po zaznavanju« (NE VI. 9), pri čemer izpostavi, da ne gre za čutno zaznavanje, a tudi ne opredeli metodo, kako bi to teh zaznav prišli (NE VI. 12), le um lahko prodre tako do prvih definicij kot do poslednjih možnosti. Ločitev pametnost-modrost.

6 Po Aristotelu je vseeno, ali imamo lastno pametnost ali poslušamo druge: kot zapiše v *Nikomahovi etiki*, si vsi želimo biti zdravi, a vsi ne študirajo medicine zaradi tega.

in tudi ne pameten brez nravstvene vrline.⁷ *Phrónesis* pomaga pravilno razlikovati človekove cilje tako, da kaže primerna sredstva za doseg resničnih ciljev in jim sledi, a ne določa ciljev samih. Tisti, ki je pri Aristotelu *phronimos*,⁸ poseduje tako krepost *phrónesis*, kot tudi poznavanje kreposti. Ko je oseba enkrat razglašena za model preudarnosti, obstaja težnja, da se vse, kar počne, vidi kot del te sposobnosti.

V *Nikomahovi etiki* izpostavi, da obstaja le ena oblika preudarnosti, kar v drugih delih spremeni. Da bi razumeli razlikovanje med moralno in drugimi oblikami preudarnosti, zlasti politično, moramo brati *Nikomahovo etiko* VI. 8 skupaj s *Politiko* III. 4. V slednji razpravlja o državljanu in nakazuje, da bi lahko obstajala posebna oblika politične preudarnosti, ki ne zahteva moralne preudarnosti in je zato lahko samostojna, za razliko od nujne moralne pogojenosti preudarnosti, kot jo je izpostavil v *Nikomahovi etiki*.⁹ Četrto poglavje tretje knjige *Politike* govori o odliki dobrega moža in državljana. Aristotel ga odpre z vprašanjem, ali je potrebno odliko dobrega moža in vrlega državljana enačiti, kar ga napelje na misel, da mora najprej odkriti odlike dobrega državljana, saj morajo te odlike imeti vsi, ne morejo pa imeti vsi odlik dobrega moža (*Politika*, 1276b18–20), saj odliki nista isti: »Toda ali bo vendarle pri kom odlika vrlega državljana in vrlega moža ena in ista? Pravimo, da je izvrsten vladar dober in preudaren, da pa za državljana ni nujno, da je preudaren [tj. državljan ali politik] Nekateri pravijo, da je tudi vzgoja vladarja že od samega začetka drugačna« (*Politika*, 1277a14–18), s čimer izpostavi, da tudi odliki državljana in vladarja nista isti.

V šesti knjigi *Nikomahove etike* navede pet načinov vednosti: umetnost, znanje, pametnost, modrost in preudarnost, kar kaže na razumevanje preudarnost kot intelektualne zmožnosti.¹⁰ Če so ti načini vednosti pri Aristotelu jasno ločeni, so jih že v obdobju antike, še bolj pa kasneje, pogosto združevali in povezovali glede na potrebe. Tako lahko pri Ciceru zaznamo preplet med *prudensio* in *sapientio*, ki nastopata kot sopomenki. Formula znanje = večnost = nujnost, ki jo je zastavil Aristotel in ki naj bi jo podpirala indukcija ali silogizem, je obveljala zgolj v okvirih t. i. šolske metafizike (*Schulmetaphysik*), medtem ko je bila v

7 Pametnost pa ne vlada modrosti.

8 Aristotel se tu sklicuje na Perikleja, ki mu velja za par excellence primer politika (NE VI.5 1096a32), a ni označen kot *phronimos*, ampak kot *deinotés*, *bistroumen*, ki je opisana kot sposobnost, da dovolimo našim odločitvam, da zadenejo središče predlagane tarče

9 *Phronesis* je v *Politiki* uporabljena redko.

10 Kot navede Aristotel (NE VI. 10) raziskovati in premišljevatni ni isto. Dober premislek (svet) je po njegovem mnenju plod pravilnega razmišljanja.

političnem aristotelizmu pogostokrat preoblikovana. Poglavitna lastnost, ki jo bo novoveško dojemanje preudarnosti prevzelo od Aristotela, je, da je ta bolj intelektualna kot moralna zmožnost opredelitve sredstev in ciljev političnega ravnanja z namenom doseganja pragmatičnih rezultatov.

Tomaz Akvinski razlikuje med *prudencia simpliciter* in *prudencia secundum quid*. V prvem primeru misli na preudarnost kot intelektualno vrlino in spremeni Aristotelovo obravnavo le-te. Preudarnost opredeli tudi kot moralno vrlino, Aristotel pa je ni nikoli opredelil strogo kot moralno vrlino, ampak jo je zgolj neposredno povezal z moralo. V drugem primeru pa preudarnost opredeli kot dispozicijo (*habitus*). Ker se delovanje razlikujejo glede na odnos do različnih ciljev, pojasnjuje Akvinski, morajo obstajati različne vrste previdnosti, pri čemer loči tri ravni preudarnosti: zasebno, »hišno« in državniško, ki deluje v korist skupnega dobrega (Hörcher 2020, 29–30).¹¹ Preudarnost je vrlina, ki je najbolj potrebna za človeško življenje, saj je dobro življenje sestavljeno iz dobrih dejanj, zato mora le-ta početi dobro in zavestno. Akvinski med preudarnost šteje dobro svetovanje, pravilno presojo oz. razumevanje in bistrournost, njeni sestavni deli pa so *memoria* (spomin), *intellectus*, *docilitas* (odprtost, ki priznava raznolikost in je sposobna poiskati in uporabljati izkušnje in avtoriteto drugih), *solertia* (sposobnost hitre ocene situacije), *ratio*, *providentia* (predvidevanje), *circumspectio* (sposobnost upoštevati vse pomembne okoliščine) in *cautio* (sposobnost zmanjšanja tveganja) (Piper 2000, 48).

Kot zapiše Merio Scattola, je bila politika razumljena kot del preudarnosti, del splošne veščine življenja v človeški skupnosti (skrb za skupno dobro), ki ni predvidevala epistemološke ločitve med teorijo in praktično uporabo. Preudarnost je bila zreducirana na »javni« oz. politični del (po enačbi preudarnost = politika), pri čemer je bilo to delovanje razumljeno kot umetnost vladanja, ki je bila v nadaljevanju 17. stoletja interpretirana kot uveljavljanje »razuma države« (*Raison d'État*). Rezultat tega večplastnega procesa je bilo njeno poistovetenje z »razumom države«, kar je povzročilo ločevanje koristnega od moralno dobrega, kjer lahko zaznamo prelom s srednjim vekom, kar je vplivalo tudi na razpad političnega na teoretični in praktični del. Teorijo so prevzele druge discipline, kot je npr. naravno pravo, praksa pa je bila prepuščena naboru splošnih načel, ki je ustrezala umetnosti vladanja (Scattola 2013, 232).

11 Akvinski je nekaterim živalim pripisal naravno preudarnost, ki pa se v določenih lastnostih razlikuje od človeške. Za vez med živalmi in preudarnostjo ter nasploh razumevanje živali kot zmožnih določenih miselnih procesov v srednjem veku glej: Oelze 2018 165. Ideja, da so nekatere živali preudarne je izrazil že Aristotel v *Metafiziki* 980b20–23.

Če navedemo misel Jakoba Bornitza, nemškega misleca političnega z začetka 17. stoletja:

Preudarnost na splošno ni nič drugega kot način in sposobnost pravilnega ravnanja; drugi avtorji jo uvrščajo med kreposti ali jo imajo za edino krepost. Toda to je ne vredno nje, kajti preudarnost ni enaka kreposti, ampak zavzema veliko višji položaj in vodi vsa dejanja, kot bi bila kraljica. Ona je tehtnica vsakega dejanja, presoja, kaj je pošteno in kaj sramotno, kaj je spodobno in kaj nespodobno, kaj imamo radi in za čim si prizadevamo, ... tako da jo lahko upravičeno imenujemo vodnica in luč človeškega življenja, ker, sedeč na sodnem stolu razuma, z vodstvom pravega razuma narekuje vse, kar počnemo [...] Kakor ne more biti nič sijajnega brez mešanja svetlobe, tako ne more biti pravilnosti v dejanju, razen če ga vodi previdnost; in tako se razširi na vse javno in zasebno življenje in na vse človeške zadeve. (Scattola 2013, 228)

Preudarnost se je kot ključni način mišljenja političnega uveljavila po naključju, pri čemer so novoveški misleci poudarjali posvetni pomen preudarnosti. Če je Aristotel *phrónesis* opredelil v tesni povezavi z vrlino, so jo v srednjem veku povezovali z božjo previdnostjo (*Providentia*), saj obe izhajata iz latinske besede *provideo*, kar je tradicija, s katero je začel že Avguštin. Za srednjeveški um je bila preudarnost ena od štirih temeljnih kreposti: sposobnost razlikovanja med dobrim in zlim, ki bo posameznika pripeljala do odreditve, medtem ko jo je zgodnji novi vek usmeril v vsakdan in v njej videl zmožnost odločanja glede na cilje, ki jih posameznik zasleduje.

V tem oziru velja izpostaviti pomen ponovnega branja Cicera, ki je v svojem razmisleku poistovetil preudarnost s politiko in retoriko. Tako v *O dolžnostih* opredeljuje previdnost kot pristojnost na političnem področju in trdi, da je boljša od teoretične modrosti, ker vključuje dejanje in ne kontemplacijo, ko zapiše, da s pomočjo bistroumnost (ni uporabljena *prudencia*) »lahko z razmišljanjem predvidimo prihodnje dogodke in že nekoliko vnaprej doženemo, kaj se utegne zgoditi v našo korist ali škodo ter kako bo treba ukrepati v tem ali onem primeru – ne pa, da bomo nekoč prisiljeni priznati: »na to nisem pomislil« (Cicero 2011, I 23,81), oz. kot zapiše nekoliko kasneje: »Premišljeno dejanje bo že tako in tako sledilo spoznanju in preudarnosti, zato je vredno več kot zgolj preudarno razmišljanje« (Cicero 2011, I, 45,160). V delu *De Inventione* pa pravi: »*Prudentia* je znanje o stvareh, ki so dobre, slabe in niso niti dobre niti slabe. Njegovi deli so spomin, inteligenca in predvidevanje« (Cape 2003, 40). V zgolj delno ohranjenem delu *O državi* se *prudencia* redno pojavlja kot prva med vrlinami, ki jih ima idealni državnik (1.1.8, 8.4, 8.7 in 8.9–10, kjer je *prudencia* sam božanski um; Cape 2003, 44). Kot v zapiše Cape, je bila *prudencia*

del skupine besed, ki je vključevala še *consilium*, *ingenium*, kot tudi pojme *cautus*, *sapientia* in *providentia*, zato ozka osredotočenost na zgolj en izraz ne prinese popolnega razumevanja preudarnosti pri Ciceru (Cape 2003, 63, op. 28). *Prudentia* je v rimsko kulturo prišla iz oženja pomena providentie (»predvidevanje«) in njena najzgodnejša uporaba se nanaša predvsem na dejanja, ki imajo pravne posledice. Ta povezava s pravom je pripeljala do specializiranega izraza *iuris prudentia* (»pravno znanje«) in povezave *prudentia* s pravniki (ibid., 37). Predvsem pri piscih iz cesarskega obdobja, zlasti pri Seneki in Tacitu, je preudarnost postala sredstvo prilagajanja trenutnemu političnemu režimu.

Že antika je uveljavila prepričanje, da se lahko preudarnosti naučimo z opazovanjem, medtem ko je renesansa uveljavila prepričanje, da se bralci lahko naučijo preudarnost z branjem primerov iz zgodovine, saj jim izkušnje drugih pomagajo pri odločanju o lastnih dejanjih. Ta premik je opazen v delu Giovannija Pontana, ki razvije nov pomen preudarnosti. Ni več v sposobnosti izbire med stvarmi, ki se jim je treba izogniti ali slediti, ampak gre za vedenje, ki se prilagaja in spreminja glede na okoliščine (Kahn 1983, 17-19). Rezultat njegove študije je nov koncept preudarnosti, ki ga je neapeljski humanist imenoval *neque scientiam esse, neque artem, sed in actionibus versari*, torej ne znanost, ne umetnost, ampak dejanja. Preudarnost ni več sposobnost izbire med stvarmi, ki se jim je treba izogniti ali slediti, ampak zdaj opravlja to funkcijo v spreminjajočem se in nepredvidljivem svetu ter se nenehno prilagaja in spreminja vedenje glede na okoliščine, s čimer preudarnost postane navada posameznika, da zna tako delovati. Zato Pontano poudarja predvsem del preudarnosti, imenovan *versatilitas*, sposobnost, da se znamo prilagoditi spreminjajočim se okoliščinam in priložnostim (Howard 2014, 28-9; o Pontanu tudi Kahn, 1983). V četrti in peti knjigi svoje razprave *De Prudentia* je Pontano postavil nasproti starodavne (večinoma livijske) in sodobne primere preudarnosti, na primer Numa Pompilius, Giovanni Caracciolo, Lorenzo de' Medici, kot tudi primere pomanjkanja preudarnosti. Ta niz zgodovinskih primerov preudarnih mož nakazuje že »uvod« k *Discorsom* Niccolnja Machiavellija, za katere se zdi, da ne pripadajo nobenemu že obstoječemu žanru.

2 Machiavelli

Preidimo k Machiavellijevemu dojemanju preudarnosti, oziroma natančneje k njegovi metodi prikaza preudarnosti. Poglavitni vir bo razmislek Gaborja Almasija, ki je v svojih prispevkih pokazal, da je imela Machiavellijeva metoda

in njegovo oblikovanje zgodovinsko-politične analize kot »znanosti« velik vpliv na njegovo recepcijo v šestnajstem stoletju (Almasi 2016, 2018).¹² Ob novi metodi ne smemo pozabiti tudi novih načinov komunikacije – naraščajoči pomen novic, povečan pretok informacij, razvoj novih literarnih žanrov in načinov sporočanja političnega so vplivali na spremenjeno soočanje s problemi. Premislek o političnem je inherentno povezan z argumentacijskimi načini in strategijami predstavitve. Uporaba različnih retoričnih (in tudi čustvenih) strategij, sklicevanje na določene avtoritete ali pretekle dogodke, elokucija ... Vse to je vplivalo na način odločanja v posameznem položaju.

Ideja, da je politična preudarnost ali preudarnost državljana kot večšina (*techné*), je izjemno pomembna v razvoju Machiavellijeve perspektive in jo pogosto uporablja tudi za vladarje. V *Discorsi* (II. 2),¹³ imenuje Bruta, ustanovitelja Rimske republike, preudarnega, tudi ko omenja, da se je pretvarjal, da je nor, kar kaže na odmik od Aristotelove rabe. Vendar lahko najdemo izraz »preudaren« tudi v povezavi z nekaterimi vedenji, ki veljajo za moralna v aristotelovskem smislu. V 26. poglavju *Vladarja* novega vladarja denimo označuje kot krepotnega in preudarnega. Po Machiavelljevi interpretaciji postane preudarnost nekaj med zdravo pametjo in zvitostjo. Gre za nekaj več kot zgolj zmožnost prilagajanja realnosti, saj preudarnost lahko sproži določene dogodke, pri čemer se osredotoča na vlogo preudarnosti pri oblikovanju idealnega vladarja (npr. XV. poglavje *Vladarja*). Preudarnost postane resnična zmožnost soočanja z zunanjimi dogodki s pogumom in drznostjo, obvladovanje, spreminjanje in preoblikovanje ne le lastne narave, temveč tudi narave dogodkov, ki se zgodijo. Preudarnost tako postane sklop vrtilin, intelektualnih zadržanj, s čimer postane tako vrtilina kot tudi posebna večšina (za več glej Mulieri 2021).

Pri Machiavelliju se to pokaže v načinu *discorrere*, kjer sta »zgodovina« in »izkušnja« uporabljeni za politično analizo.¹⁴ Njegovim sodobnikom metoda ni predstavljala skupka retoričnih tehnik in strategij, ampak način pridobivanja in organiziranja znanja, ki se je posledično dotaknil človekovega umeščanja

12 Almasi Machiavellijeve uporabe *exempla* in politične maksime ne preučuje kot njegove domnevne »induktivne metode«, kot so to radi videli nekateri učenjaki iz 16. stoletja, temveč kot del njegove retorične strategije. Gl. tudi na delo Victorie Kahn, ki je izpostavila Machiavellijevo retorično metodo, oziroma razumevanje retoričnih strategij, ki jih je uporabljal (Kahn 1994).

13 Pričujoči članek bo navajal naslov Machiavellijevega dela v izvorniku. Že samo ime nakazuje, da gre za nov način soočanja s političnim. Glej Zwierlein 2006. Navedki iz Machiavellijevih del so povzeti po Almasi 2016.

14 Že Aristotel je svoj razmislek utemeljil na opazovanju – če ostanemo pri politični misli, je iz *Politike* razvidno, da ta temelji na podajanju konkretnih primerov, znana pa je tudi zbirka ustav različnih polis, ki jo zbral in analiziral, a svojega dela ni razumel kot aktivnega udejstvovanja v politiki.

v svet. Zanje je bila Machiavellijeva metodološka novost (pragmatičen način branja zgodovine s primeri in primerjavami, ki spodbujajo razmišljanje in odločanje) prelomna, saj je odprla pot novim načinom razmišljanja in področjem raziskovanja. V svojih prizadevanjih, da bi ponovno sestavili svet, za katerega se je zdelo, da je razpadel na koščke, je želel Machiavelli odkriti temelje za univerzalno veljavno *scientio*, oz. metodo. Da se je zavedal novosti, ki jo tak način prinaša, je razvidno iz prvih strani *Discorsov*, kjer govori o »zasledovanju novih metod in sistemov [*modi et ordini nuovi*]«, ki ni »nič manj nevarno kot iskanje neznanih dežel in morij«; a se je: »odločil stopiti na pot, ki je še ni prehodila človeška noga« (Almasi 2018, 1021). Kot pokaže Almasi, je Machiavelli s konstrukcijo besedila in retoričnimi strategijami ustvaril občutek preloma, ki mu je omogočil uveljavitev novega pristopa, pri čemer je uporabil stereotip pustolovca, odkritelja novosti. Četudi sam ne predlaga odkrivanja novih dežel, oz. pridobivanja znanja z iskanjem neznanih rokopi-sov, temveč ponovno branje tistih, ki so na voljo in z uporabo nove metode razlage. Pri tem želi razkriti, kako lahko »prava inteligenca«, ki je v njegovem času primanjkuje, človeku omogoči, da »izlušči [zgodovinski] pomen«, kar ga bo opremilo za delovanje v sodobnosti. Branje zgodovine z razumom, *sensatamente*, posameznika naredi za resničnega »gospodarja njegovih dejanj«. Za plodno premišljevanje zgodovine pa potrebujemo politične izkušnje, ki si jih je Machiavelli pridobil med svojimi poslanstvi in kanclersko službo (Almasi 2018, 1022).¹⁵

Podoba Machiavellija, »znanstvenika«, ne temelji le na predstavitvi v besedilih, ampak tudi na novem načinu diskurza o zgodovini. Machiavelli svoja stališča argumentira s primeri, ki jih poglobljeno analizira in primerja. Njegova, včasih bizarna, izbira primerov in prikaz paradoksov je zasnovana tako, da bralca pretrese in ga prisili k razmisleku o nereflektiranih kategorijah in klišejih političnega mišljenja. Tudi če njegova analiza ni induktivna, kot jo želi prikazati, je bil njegov pristop dovolj koherenten, da je ustrežal pojmu *scientia*, kot je bil v rabi v 16. stoletju. Ta vtis je okrepila Machiavellijeva izvirna retorična in jezikovna raba. Umanjkanje sklicevanja na avtoritete in vire kaže na to, da ni del nobene šole, temveč svoje učenje utemeljuje izključno na razumu in izkušnjah. To mu je omogočilo prevrednotenje, saj mu ni bilo potrebno slediti

15 V posvetilu *Vladarja* trdi, da Lorenzu de' Mediciju, ponuja najdragocenejše, kar ima, »poznavanje velikih mož in njihovih del, znanje, pridobljeno z dolgoletnimi izkušnjami o sodobnih zadevah in nenehnim študijem stare zgodovine«. Izkušnja Machiavellija in večine avtorjev šestnajstega stoletja ni le osebna, ampak izhaja predvsem iz knjig »starih« in zgodovine. Pa vendar na področju politike nihče ne želi graditi izključno na izkušnjah antike.

ustaljenim argumentativnim formam. Prav tako njegova uporaba disjunktivne tehnike (formulacije bodisi/ali) ustvarja vtis strogo logičnega (»znanstvenega«) argumenta, četudi so dihotomije včasih umetne in poljubne in ne omogočajo prostora za srednjo pot.¹⁶ Machiavellijeva metoda uporabe zgodovine ni bila sprejeta enoglasno, pri čemer je bila izpostavljena predvsem kritika zgodovine kot izvira vsega znanja.¹⁷ Tu bomo izpostavili kritiko Vettorija in Guicciardinija, ki nista verjela, da je zgodovina tako berljiva in razumljiva, kot je želel Machiavelli. Predvsem Guicciardini je kritiziral njegov dogmatizem in nekritično uporabo rimskih *exemplov*.¹⁸ Čeprav je Guicciardini sam avtor zbirke političnih maksim *Ricordi politici e civili* (za razliko od Machiavellija, ki take zbirke ni nikoli izdal) in je prav tako zagovarjal pomen izkušenj, je slednji manj verjel v učinkovitost razuma, v predvidljivost prihodnosti in možnost eksaktne politične misli, pri čemer je vztrajal pri temeljni raznolikosti vsakega zgodovinski primera in dokazoval, da se iz zgodovine lahko naučimo le to, da se iz nje ničesar ne moremo naučiti (Almasi 2018, 1025, Koselleck 1999). Machiavellijevo izhodišče je nasprotno: imamo nekaj dejavnikov, ki ostajajo nespremenljivi, dogajanje pa se vsakič lahko razvije drugače.¹⁹ Če poznamo številne primere (in tu je temelj *experientia*), lahko sklepamo kako se bo dogodek razvil. Tu nastopi vprašanje, ki preveva celotno besedilo: katere izkušnje so

16 Kot zapiše Almasi tak pristop ustvarja pridih znanstvenosti, ki omogoča samopozicioniranje (2018, 1024).

17 Pri celotni predstavitvi ne moremo mimo razmisleka J. G. A. Pococka, ki se je posvetil predvsem analizi Guicciardinievega *Dialogo del Reggimento di Firenze*, pri čemer izpostavi, da je zanj primarna konceptualna povezava tista med izkušnjo (*esperienza*) in preudarnostjo (*prudenzia*). Po Pococku *Dialog* temelji na tem pojmovnem paru kot svoji osnovni vrednoti, pri čemer so trije udeleženci pogovora mlajši *otimati*, ki so se zbrali, da bi prisluhnili starejšemu moškemu (Bernardo del Nero, ki je tudi dejansko deloval kot politik v Firencah 15. stoletja), ki je zbral dovolj izkušenj, da je z njimi delil lastne komentarje na nedavno politično situacijo, pri čemer beseda teče o situaciji v letu 1494 in »mutazione dello stato«. Bernardo prinaša tipično konservativno stališče, da je »z izkušnjami ugotovil, da so vse spremembe na slabše«. Za naš prispevek je ključno, da je politika vedno »zasidrana v konkretnem in partikularnem«, čemur Guicciardinijev junak dodaja, da bi moral biti v standardnem primeru glavni cilj politike »zagotoviti ohranitev (*conservare*) vladavine pravo in skupno dobro«. Guicciardini argumentira, da je *prudenzia* potrebna, da se država izogne naključju *oz. fortune* (Pocock, 1975, 219–271, tam tudi vsi navedki).

18 *Exempel* je zgodovinski primer, uporabljen z namenom prepričevanja. Ni pomembna le njegova literarna, ampak predvsem miselna in argumentativna funkcija.

19 Temeljna premisa *Discorsov* je, da so ljudje nespremenljivi. Najbolj neposredno lahko to preberemo v uvodu, kjer Machiavelli zapiše: »Kdor primerja sedanost s preteklostjo, bo kmalu spoznal, da v vseh mestih in v vseh narodih prevladujejo iste želje in strasti, kakor so vedno prevladovali; zaradi tega razloga bi moralo biti enostavno za tistega, ki skrbno preiskuje pretekle dogodke, predvideti tiste, ki se bodo kmalu zgodili v kateri koli republiki, in uporabiti takšna zdravila, kot so jih starodavni uporabljali v podobnih primerih«. Machiavelli naredi analogijo med medicinskim in zgodovinskim razumevanjem. Tako kot zdravniki, ki so svojo prakso utemeljili na zapisanih izkušnjah starodavnih zdravnikov, bi moralo tudi politike voditi branje in interpretacija zgodovine. Ker se človeške bolezni skozi zgodovino ne spreminjajo, ostajajo ista zdravila veljavna tako v medicini kot v politiki.

pomembne in kako jih pridobimo.²⁰ Čeprav je bil novi vek naklonjen opazovanju, je to v politiki izjemno težko, skorajda nemogoče, saj ne moremo doživeti vseh priložnosti, ki jih lahko srečamo. Zato se moramo učiti iz izkušenj drugih – zgodovine.

Temelj metode uporabe zgodovine za politiko je bila vzpostavitev splošnih pravil s primerjalno analizo zgodovinskih primerov, ki se je najpogosteje realizirala v t. i. knjigi občin mest, ki jo je lahko vsakdo izpisal sam, oz. jo kupil že natisnjeno. Zgodovinski primeri (oz. *historie*) so bili preoblikovani v sistem političnega znanja oz. eksemple, ki so igrali podobno vlogo kot aforizmi. Veljali so za skladišče argumentov, ki jih je bilo možno uporabiti v različnih položajih – šlo je za nabor primerov, ki jih je poznala velika večina. Te zelo priljubljene zbirke političnih pravil so prenašale vero v politiko kot metodično umetnost (ali znanost), pri čemer moramo ponovno opomniti, da za večino sodobnikov ta razlika pri poimenovanju ni igrala poglobitve vloge. Maksime so zajemali iz širokega nabora antičnih in sodobnih mislecev, zgodovinarjev, Svetega pisma ...

Tu nastopi aporija med *exemplum* in *mimesis*, h katerima smo zavezani, ter svetom, v katerem se nahajamo: do katere stopnje bomo posnemali vzorce in kako verodostojni bomo pri posnemanju. Tu nastopi dialektika med posnemanjem oz. učenjem preko podobnosti in lastno aktivnostjo, kjer smo soočeni z aporijo – po eni plati zgodnji novi vek zahteva, da ne storimo ničesar, česar ni storil že kdo pred nami, a nam po drugi strani prav vsi avtorji sporočajo, da naj primerom nikar slepo ne sledimo, ampak naj pri udejanjanju uporabimo lastno pamet. Gre torej za napetost med univerzalnimi predpisi, ki jih razumemo z intelektom, in *exempli* (primeri), ki si jih naučimo z izkušnjami, preko branja, pogovora ... Renesančna oživitev antike ni bila podvajanje poganske preteklosti, ampak nova različica morale, ki prilagaja stare vrline novim časom.

Machiavellijeva metoda je ostala privlačna iz različnih razlogov: omogočala je selektivno branje, kar se kaže v knjigah občin mest, indeksih in strategijah novoveških bralcev za soočanje s podatki. Izkazala se je analogna vse bolj induktivni metodi medicine in astronomije, kjer je postajal pomen čutne izkušnje pri pridobivanju znanja samoumeven. Pri sprejemanju in prisvajanju metode je bil manj pomemben poudarek na pomenu izkustva kot semantično širjenje pojma *historie* in načina, kako je bila *historia* uporabljena za ustvarjanje predpisov, ki

20 Kako pomembna je bila izkušnja vidimo v vedno pogostejšem sklicevanju nanjo v naslovih in podnaslovih avtorjev, ki so s tem želeli prepričati bralce, da jim velja zaupati. Nekateri so šli celo tako daleč, da so v seznam avtorjev, ki so jih uporabili uvrstili izkušnost.

so bili blizu indukciji.²¹ To nakazuje dinamizacijo preudarnosti, ki črpa iz vseh polj znanja, saj je vsak podatek lahko koristen, o čemer priča Machiavellijeva iznajdljiva uporaba *historie* kot skladišča preteklih izkušenj, uporabljenih za politično analizo in prakso, za vzpostavitev političnih pravil in napovedovanje prihodnjih dogodkov. Iskanje univerzalnih zakonov v zgodovini in politiki se je začelo umikati maksimam, kjer je bila veljavnost političnega pravila odvisna od okoliščin, pravilna raba pa je bila zagotovila za preudarnost razmisleka. To retorično razumevanje Machiavellijeve metode »rabe« maksim iz primerov je bilo analogno njegovi interpretaciji politične vrline kot pogojene z okoliščinami, saj je veljalo, da je prožnost, ki jo ponuja maksima, »še posebej primerna za potrebe političnega življenja« (Kahn 1994, 93).

A zgolj branje ne zadošča: znanje moramo širiti s študijem, pogovorom in opazovanjem, pri čemer so kot najboljša učna možnost služila predvsem potovanja, saj je tujina nudila zrcalo dogajanju doma. Opazovanje je pomenilo primerjalno analizo pojavov, pri čemer je bila pozornost usmerjena na vzroke, posledice in posledično nasvete, opazovanje pa je sčasoma služilo vzpostavitvi splošnih pravil oz. aksiomov. Kot novo področje, ki lahko da nasvet za boljše razumevanje politike, se je izkazala narava, ki ni ponujala zgolj primerov, ampak je prikazovala božje igrišče, na katerem se odigravajo pojavi podobni tistim v življenju (npr. zanimanje za življenje čebel in drugih žuželk), ter ponujala trdno argumentacijsko sredstvo, ki ga je bilo mogoče vedno uporabiti.

Številni Machiavellijevi bralci so verjetno razumeli njegovo metodo na podoben način: samo s pravilnim načinom razmišljanja o preteklosti in opazovanjem sedanjosti – zmožnostjo pridobivanja političnih zapovedi ali maksim iz zgodovine – je bilo mogoče razumno razmišljati o prihodnosti. Za obdelavo zgodovine je bila potrebna preudarna presoja, ki je morala temeljiti na metodi oz. na določenem postopku soočanja s problematiko. Vsakdo, predvsem politik, se je želel izogniti napačnim sodbam, zato se je moral prepričati, da svojega znanja ne pridobiva iz napačnih domnev, izkušenj in sklepanja, temveč iz gotovih in resničnih izkušenj. Induktivno razmišljanje ter poudarjanje *historie* in *experientie* je ponudilo model znanstvene metode, ki so ga številni prevzeli. Ena od posledic Machiavellijeve epistemologije, ki je priznavala samo »dejstva« in manj poudarjala etična vprašanja, je bila, da je bilo politiko mogoče razumeti kot »znanost«, neodvisno od moralne filozofije, a tesno povezano z

21 V 16. stoletju je *historia* vključevala človeško, naravno in božjo zgodovino. Tako široko razumljena »zgodovina« je bila simptom zanimanja učenjakov 16. stoletja za univerzalno znanje, stremeljenja, da bi razumeli resničnost v njeni bistveni enotnosti. Iz tega se kaže povezanost vseh pojavov, pri čemer se moramo vprašati, kje je meja, do katere moramo iti.

»zgodovino«, s čimer se je zgodil odklon od Aristotela. Kot pa izpostavi Almasi (Almasi 2018), večina novoveških avtorjev, ki je cenila Machiavellijevo »znanstveno metodo«, ni uspela (ali pa hotela) priti do zaključkov o neodvisnosti politike od etike, zato je postala glavna ambicija politične literature poznega 16. stoletja dokazati, da znanost o politiki lahko deluje na pragmatičen in induktiven način, a še vedno ohranja svoj moralni značaj.

Tu bomo naredili zastranitev. Politika ni bila edino področje, na katerem so se v zgodnjem novem veku dogajali metodološki premiki. Zaznamo jih tudi v medicini in pravu, področjema, ki temeljita na človeških izkušnjah. Pravilnosti, opažene v medicini in pravu, so bile »zreducirane« na predpise in maksime, Machiavelli pa je trdil, da lahko enako storimo tudi v politiki.²²

Tako bi lahko družbe, tako kot človeška telesa, spoznati in opisati, družbene in politične bolezni pa bi lahko pozdravili kot človeške:

Zato je nujno, da se tisti, ki se ukvarjajo z medicino in državištvom (*prudentia civilis*), opazujejo in beležijo vse, kar zadeva stvari, ki se spreminjajo. Vaš cilj je v pisni obliki zajeti naključno, nejasno, čudno ali celo absurdno. Te epizode so tako shranjene v spominu in utrjene glede na izkušnje in splošne pojme ter po potrebi priklicane. Na ta način se zabeleženi dogodki prenesejo iz igrivega mnenja naključja v načela naravoslovja in politične znanosti in se tam zasidrajo.²³ (Bondio 2018, 191)

K prej omenjenim področjem moramo dodati še retoriko, področje, ki je v novem veku igralo pomembno vlogo, saj je slednja, kot je zapisal Eugene Garver, »metoda za obravnavo [...] področij, ki očitno presegajo metodo«. (1994, 41)²⁴

Enako kot medicinska umetnost se je tudi retorika razvijala in izpopolnjevala v skladu z načeli lastnega sklepanja: opazovanja, analogij, eksemplarnosti in indukcije.²⁵ Obe uveljavita izkušnjo kot podlago za preizkus in se srečujeta s temeljnim vprašanjem: kako sklepati iz heterogenosti na univerzalnost? Kako primerjati izkušnje med seboj? Kako je praksa povezana s teorijo? Tako ena

22 Machiavelli pogosto uporablja medicinske metafore, ki so njegovemu inovativnemu jeziku dale »znanstveni« pridih. Kot opozori Almasi lahko pri Machiavelliju zaznamo ponovno branje Galena in Hipokrata, ki sta bili ključni referenci v medicinski misli. Tako je tudi Zwinger – z branjem in komentiranjem Hipokrata in Galena – prišel do prepričanja, da je treba znanost uravnotežiti med teorija in praksa, dedukcija in indukcija, univerzalni zakoni in opažanja, ki naj bi se medsebojno potrjevala

23 Gre za sklicevanje na NE 1140a18–20: Kjer se filozofija konča, se začne medicina.

24 Retorika je logika odkrivanja, praktična filozofija, povezana s aktualnim sklepanjem, in teorija verjetnosti, ne le preudarno razporejanje besed. Victoria Kahn je zapisala: »Elokvenca ni pojmovana le kot vzrok in posledica preudarnosti, temveč kot oblika preudarnosti same« (Kahn 1994, 10).

25 Tu lahko zaznamo postuliranje opazovanja in ne mnenja kot trdnega temelja vednosti ter se hkrati srečujemo s fantazmo natančnega opazovanja, da je torej možno videti prav vse.

kot druga na ta vprašanja odgovarjata s primeri in verjetnimi argumenti oz. entimemi, retoričnimi tehnikami za zdravljenje tistega, kar je lahko tudi drugače. V obeh je »odkritje« sredstev prepričevanja ali zdravljenja odvisno od odkrivanja in dešifriranja znakov: retor in zdravnik presojata izkušnje, hierarhizirata učinke, bereta simptome in znake, predvsem pa morata razlikovati med navideznimi in resničnimi vzroki (Pender 2012, 49). Semiotika je namreč zapletena, obremenjena z negotovostjo in se lahko izkaže za napačno.²⁶ V tem lahko zaznamo mešanje *scientie* in *prudentie*, ki se je odvijalo na dveh ravneh. Po eni strani je šlo za poskus umestitve politike med znanosti. V tem oziru moramo videti tudi uveljavljanje položaja strokovnjaka kot poznavalca časa, okoliščin in zgodovine, ki poseduje veščine, ki uhajajo univerzitetnemu izobraževanju. Zato je v zgodnjem novem veku pridobil pomen in se je nanj zanašal tudi Machiavelli. Po drugi strani pa moramo to obravnavati tudi v zamenljivosti samih pojmov *scientia* in *prudentia*, ki so ju avtorji dojemali kot sopomenki in ju tudi izmenično uporabljali.²⁷

Zaključek

Predmoderna je poskušala iz preteklih dogodkov predvideti prihodnje in v skladu z njimi uspešno delovati, pri čemer je izhajala iz izkušenj, ne pa iz spekulativne misli. Ne smemo spregledati, da je imelo pridobivanje znanja, ki je temeljilo na izkušnjah, akumulativno naravo, saj je obstajalo prepričanje, da vsaka generacija ve več od pretekle in da se lahko več nauči iz zgodovine, če se je le kaj možno naučiti. Uveljavljeno je bilo mnenje, da zgodovina ogledalo, v katerem lahko uzremo primere, vredne tako posnemanja kot izogibanja. Z njihovim zbiranjem in primerjavo je mogoče oblikovati politične zapovedi, ki jih prilagodimo okoliščinam. Ti podatki omogočajo predvidevanje prihodnosti, o čemer pričata troglava Tizianova upodobitev preudarnosti in zrcalo, pogost simbol preudarnost, ki ji omogoča pogled v dve smeri.²⁸ Ker je človekova narava vedno enaka in pod soncem ni nič novega, kot je zapisano v Svetem pismu, se velja vprašati, ali res obstaja kaj takega, kar se še ni zgodilo in se ne bi moglo ponoviti v prihodnosti. Metoda, ki se je uveljavila, sestoji iz opazovanja

26 To najboljše vidimo pri medicini, kjer je izjemno veliko število dejavnikov vplivalo na zdravje posameznika. Tudi astronomija in astrologija sta dovoljeni znanosti, če se le zavedata »omejitev«, ki so jima predpisane.

27 Ena izmed razlik, ki so jo privzeli nekateri avtorji, je bila, da *scientia* sodi v božjo sfero, medtem ko *prudentia* sodi v sfero ljudi.

28 Še en tak priljubljen motiv je bil rimski bog Janus, ki je imel dva obraza, oziroma stooki Argos iz grške mitologije.

ali diskurza o zgodovini in primerih. Primere je potrebno »prežvekovati«, se k njim vračati in jih prilagoditi različnim okoliščinam. Z ustaljeno retorično argumentacijo *ex utraque parte* se vsaki stvari lahko približamo z (vsaj) dveh strani, zato je veljalo skrbno premisliti o vsakem primeru posebej.

Zgodovina (*historia*) – izkušnja – običaj je trojica, iz katere so ljudje zgodnjega novega veka zajemali svoje argumente in na podlagi katerih so oblikovali svoje argumentacijske strategije.²⁹ Vse to je tesno prepleteno z načinom pridobivanja informacij in soočanja s svetom. Pri tem ne smemo spregledati uveljavitve novih žanrov, kot so *Observatio, Historia, Discorsi* ..., ki so tak pristop uveljavila. Ustaljen *topos* novoveške literature je poudarjanje mnenja, da ni univerzalnih pravil, ki bi jih bilo potrebno upoštevati, in da izkušnja (vzroki in posledice) daje ključ za interpretacijo realnosti.

Preudarnost tako grozi, da bo postala zgolj trgovanje z maksimami, če ne upoštevamo družbenih praks. Številne maksime lahko razumemo po sistemu *utramque partem*, naključja pa se ne moremo lotiti z gotovostjo. Zato nam zgolj poznavanje univerzalnih pravil in zapovedi ne more pomagati; šele uporaba le-teh na posameznih primerih je tisto, kar nas naredi resnično preudarne, s čimer postane umetnost in praktično znanje. Vprašati se moramo ali je preudarnost v značaju posameznika (njegov *hexis*, če zapišemo z Aristotelom) ali v določeni tehniki, ki jo poseduje. Ne smemo spregledati, da je bila novoveška politika utemeljena tudi kot študija značajev in čustev, pri čemer je morala ustvariti metode soočanja z verjetnostjo. Posledično se je lahko politik pogosto zmotil, saj je podrobnosti (tj. okoliščin), ki so spremenljive in fluidne, neskončno, zato je skoraj nemogoče uporabljati univerzalna pravila. Prav v tem dejanju pa je mogoče razbrati presojo, *logos* in predvidevanje človeka ter njegovo poznavanje okoliščin in časa. Ravno slednje mora posameznik čim bolje spoznati, da lahko deluje v polnem pomenu.

Literatura

- Almási, Gábor. 2016. »Experientia and the Machiavellian turn in religiopolitical and scientific thinking: Basel in 1580.« *History of European Ideas* 7, 857–881.
- Almási, Gábor. 2018. »Machiavelli's scientific method: a common understanding of his novelty in the sixteenth century.« *History of European Ideas* 8, 1019–1045.
- Aristotel. 1999. *Metafizika*. Ljubljana: ZRC SAZU

²⁹ Med *Historia* in *Experientia* najdemo sorodnosti, saj predstavljata enak status zgodovinskega in empiričnega.

- Aristotel. 1964. *Nikomahova etika*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Aristotel. 2010. *Politika*. Ljubljana: GV Založba.
- Bondio Gadebusch, Mariacarla. 2018. »Der Arzt, der Staat und die fragile Natur der Bürger. Oder: der ‚souveräne Mediziner‘ als vormodernes Ideal«. V *Natur in politischen Ordnungsentwürfen der Vormoderne*, ur. Andreas Höfele, Beate Kellner, 185–205. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag.
- Cape Jr., Robert W. 2003. »Cicero and the Development of Prudential Practice at Rome«. V *Prudence*, ur. Robert Hariman, 35–66. University Park: Penn State University Press.
- Cicero. 2011. *O dolžnostih*. Ljubljana: Študentska založba.
- Garver, Eugene. 1994. *Aristotle's Rhetoric: An Art of Character*, Chicago: Chicago University Press.
- Gilbert, Neal W. 1960. *Renaissance Concepts of Method*. New York: Columbia University Press.
- Hörcher, Ferenc. 2020. *A Political Philosophy of Conservatism: Prudence, Moderation and Tradition*. London: Bloomsbury Publishing.
- Kahn, Victoria. 1983. »Giovanni Pontano's Rhetoric of Prudence.« *Philosophy & Rhetoric* 1: 16–34.
- Kahn, Victoria. 1994. *Machiavellian Rhetoric From the Counter-Reformation to Milton*. Princeton: Princeton University Press.
- Koselleck, Reinhart. 1999. »Historia Magistra Vitae. O razkroju toposa v obzorju novoveško razgibane zgodovine.« V *Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 35–62.
- Mulieri, Alessandro. 2021. »Machiavelli, Aristotle and the Scholastics. The origins of human society and the status of prudence.« *Intellectual History Review* 31 (4): 495–517.
- Oelze, Anselm. 2018. *Animal Rationality: Later Medieval Theories 1250–1350*. Leiden: Brill.
- Pender, Stephen in Struve, Nancy S. (ur.). 2012. *Rhetoric and Medicine in Early Modern Europe*. Farnham: Ashgate.
- Alexander Fidora, Andreas Niederberger, Merio Scattola (ur.). 2013 *Phronesis – Prudentia – Klugheit. Das Wissen des Klugen in Mittelalter, Renaissance und Neuzeit*. Porto: Brepols.
- Zwierlein, Cornel. 2006. *Discorso und Lex Dei. Die Entstehung neuer Denkrahmen im 16. Jahrhundert und die Wahrnehmung der französischen Religionskriege in Italien und Deutschland*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Povzetek

Preudarnost kot metoda soočanja s političnim

Namen prispevka je predstaviti preudarnost kot metodo političnega odločanja in delovanja (*phronesis, prudentia*). Po predstavitvi Aristotelovega razmisleka v *Nikomahovi etiki* se bo prispevek osredotočil na novoveške primere

(1500–1800), kjer bo ob vprašanju preudarnega delovanja v politiki (enem izmed področij praktične filozofije) predstavljena Machiavellijeva metoda soočanja s preudarnim delovanjem. Ob tem bo predstavljena vez med politiko, pravom in medicino, saj gre za tri področja, kjer ne moremo vnaprej predvideti vseh okoliščin in postaviti trdnih zakonov, ampak moramo delovati glede na okoliščine.

Ključne besede: praktična filozofija, zgodnji novi vek, politična misel, Machiavelli, metoda

Summary

Phronesis as the Method of Confronting the Political

The aim will be to present prudence as a method of political decision-making and action (*phrónesis, prudentia*). After a brief presentation of Aristotle's reflection in the *Nicomachean Ethics*, the paper will focus on early modern examples (1500–1800), where Machiavelli's method of gaining experience and dealing with the world and action will be presented alongside the problematic issue of prudent action in politics (one of the areas of practical philosophy), where we will also touch upon the connection between politics, law and medicine, as these are three areas where it is not possible to foresee all circumstances in advance and establish firm laws, but it is necessary to act according to the circumstances.

Keywords: practical philosophy, method, Machiavelli, political thought, early modern period